
THIEL KATALIN

A SZEMÉLYISÉGETIKÁK OKTATÁSÁNAK JELENTŐSÉGE AZ ETIKATANÁR-KÉPZÉSBEN

Manapság már szinte minden egyetemen elkészültek az etikatanárok képzésére vonatkozó tantervek, illetve etika szakos továbbképzések, szakirányok, modulok tematikái. Ezekben a dokumentumokban azonban alig-alig található Heller Ágnes etika tárgyú műveire vonatkozó hivatkozás, illetve személyiségetikai kurzus. Ez a hiányosság már csak azért is különös, mert az etikával foglalkozók számára közzismert, hogy Heller Ágnes etikai trilógiája milyen meggyőzően érvel a személyiségetika relevanciája mellett.¹ A személyiségetika nélkül – Heller szerint – csonka az erkölcs elmélete, a morálfilozófiák óhatatlanul személyiségetikába torkollnak. A modernitásban a személyiségetika az az etika, amelyben „az ember a különösség kategóriája alapján választhatja önmagát”, ahol egyes szám első személyben vetődik fel a kérdés: „Mit kell tennem az életben, hogy tisztességes ember legyek?”.

Mindezek alapján az alábbi kérdések vetődnek fel: Mit nevezünk személyiségetikának? Mi az összefüggés a morálfilozófiák és a személyiségetikák között? „Érdemes-e” etikát tanítani személyiségetika nélkül?

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy az etika tanításában többféle álláspont és megközelítés létezik, s nem gondolom, hogy az általunk több éve választott elméleti megalapozás az egyetlen lehetséges módszer. Heller Ágnes etikai trilógiáját mégis figyelmébe ajánljuk mindenkinek, aki a tanárképzésben etikát kíván oktatni, mert tapasztalatunk szerint e trilógia segítségével be lehet mutatni az erkölcs elméletét a maga sokszínűségében. E megközelítés alapján az erkölcsfilozófia mindhárom aspektusa értelmezhető, nevezetesen a teoretikus/értelmező, a normatív/gyakorlati, illetve a terápiás/nevelő-önnevelő vonatkozás. A hagyományos morálfilozófia általában három kérdésre kereste, keresi a választ évszázadok óta: Mit kell tenniük az embereknek, hogy boldoguljanak? Miként formálhatók az emberek? S végül: Mit tartalmaz a morál? A modernításban kiegészült a paletta, de az alapvető kérdés, amely gyakorlatilag megalapozza, s egyben összefoglalja az etika lehetőségét, Heller Ágnes megfogalmazásában így hangzik: „Jó személyek léteznek – hogyan lehetségesek?” A kérdés a gyakorlatra irányítja a figyelmet, s tartalmaz egy empirikus alapokon nyugvó ontológiai állítást is, mi szerint léteznek jó személyek.

Mint tudjuk, a morál az emberi létezésnek olyan fontos dimenziója, amely nem alkot önálló szférát, amely mindig vizsgálható, ha vannak cselekvésben lévő személyek, s ha van, aki megítéli cselekvésüket. Másképpen szólva:

1 Vö: Heller Ágnes: Személyiségetika. Osiris, Bp., 1999.

morális szituációban vagyunk akkor is, ha nem tudunk róla, vagy nem akarunk tudomást venni róla. Derrida szerint az etika nem egyéb, mint a „másik” követelésére adott válasz. A másik ember már pusztán léteével állásfoglalásra késztet bennünket, ami egyfajta „követelést” jelent, s ennek a „követelésnek” természetesen vannak morális vonatkozásai is.

A kérdés az, hogy a modern ember „morális szituációjában” milyen meghatározó élmények sorakoztathatók fel, milyen új szempontokkal gazdagíthatják ezek az élmények a hagyományos morálfilozófia visszatérő kérdéseire adott válaszokat. Heller szerint a modern ember alapvető életeményei – amelyeket egy ilyen vizsgálódásban nem szabad figyelmen kívül hagyni – a következő:

Az első a „*kozmosz esetlegesség élménye*”. Azaz nem csak bele vagyunk vetve a világba, hanem bizonyos értelemben ki is vagyunk szolgáltatva neki. Ez a világba vetettség ugyanakkor szembesíti az embert azzal, hogy egzisztenciális döntéseit végső soron egyedül kell meghoznia.

A második meghatározó élmény „*a társadalmi esetlegesség élménye*”. Erre utal Heller, amikor a *kettős minőségű reflexió*ról beszél, hiszen egyrészt tapasztalatként adott konkrét normák alapján, másrészt a társadalomban elsajátított elvont eszmék és ideatartalmak alapján reflektálunk magunkra. Amikor az emberi kondíciók „a priori szociális” mozzanatáról, illetve a „*conditio humana*” történeti dimenzióiról beszél, akkor is a társadalmi esetlegesség élményére utal. Mindez olyan egzisztenciális feszültséget teremt, amelyben ahhoz, hogy személyiséggé váljunk, mindig át kell hidalni a szakadékot a velünk született minták (pl. a „*genetikus a priori*”), valamint a társadalomban lévő normák és szabályok között.

A harmadik meghatározó élmény, amely nagyrészt az előző kettőből következik, „*a hagyományos értékrendek felbomlása*”. A modern életérzés ugyanis sok tekintetben eltér minden korábbi évszázad életeményétől, hiszen a hagyományos értékek rohamléptű átalakulása a modernításban egyértelműen felerősödött. A mai ember egyre nehezebben talál magának – abszolútnak nevezhető – erkölcsi támaszt. Nyilvánvaló, hogy a megkövesedett értékek és a nemzedékről nemzedékre, generációról generációra áthagyományozódó erények ideje visszavonhatatlanul lejárt. A konklúzió, amely a morálra vonatkozóan következik, lehet kiábrándító, de mindenesetre tény: az ezredforduló individuumának léte pusztán lehetőség csupán, télosza nincs kijelölve. Egyszerűen szólva magára maradt. Paradox módon önmagunk számára, önmagunkban kell erkölcsi támpontot – vagy ha úgy tetszik morális abszolútumot – keresni. Heller Általános etikája – amely az etikai trilógia első kötete – teoretikus, metaetikai megalapozást ad minderre.²

2.

Az általános etika teoretikus megalapozása, illetve a hagyományos morálfilozófia többnyire normatív válasza mellett egy harmadik típusú válasz is lehet-

2 Vö: Heller Ágnes: Általános etika. Cserépfalvi, 1994.

séges a fenti kérdésre. Ezt a válaszlehetőséget Heller Ágnes személyiségetikának nevezte el. Mint írja: „A személyiségetika ebben az értelemben olyan etika, amelyből hiányoznak a normák, a szabályok, az eszmények, s minden olyasmí, ami a személyhez képest külsődleges, vagy az marad”.³ A modern filozófiákban azok a gondolkodók tartoznak ide, akik mintegy „megszemélyesítik” a filozófiát. ilyen volt Kierkegaard és Nietzsche, de kettőjük nyomában indult el a magyar Hamvas Béla is. A kultúrtörténet nagy áramában még más nevek is jelzik ezt az alapállást, mint például Hölderlin, Till Ulenspiegel, Csontváry, Goethe vagy Marx, illetve Freud. A sor nem teljes. A látszólag összeegyeztethetetlen nevek egy vonatkozásban közös nevezőre hozhatók. Mindannyian felismerték az emberi létezés paradox jellegét, és a „kivétel a többi” életérzésével igyekeztek megformált életet élni. Valamennyien más-más típusát képviselik a személyiségetikának, de az alapállás hasonló. Mielőtt azonban azt hinnénk, hogy az ilyen típusú alapállás nélkülözi a morális megfontolásokat, le kell szögezni, hogy ez a magatartás nem eszmény nélküli, nem hedonisztikus és nem etikátlan. A személyiségetika elkötelezettjei tudnak a normákról, de épp a normák iránti bizalmatlanságtól vezérelve alakítanak ki kritikai viszonyulást, illetve egyértelmű distanciát a változó tartalmú normák és szabályok világától. Az ilyen típusú alapállás épp sajátos etikája révén a „különös” kategóriájába tartozó kivétel. A személyiségetikák követői ugyanis érteni vélik mások gondolkodásmódját, ismerik az etikai normákat, de útkeresésük szigorúan önreflexív és egyszemélyes.

A lényegkeresésnek ez az egyszemélyes módja szinte törvényszerűen erősödött föl a 19. század modern társadalmában, s ami Kierkegaard és Nietzsche számára nyilvánvaló felismerés volt, az a 20. század közepétől egyértelművé lett. A szellem embereinek világossá vált, hogy morálisan megbukott az élet a hagyományos polgári megfogalmazásában, azaz megbukott mint komfort, mint fogyasztás, mint felszínes, önző élvezet, mint kompromisszum.

Nézzük meg, hogy mindezekén túl miben ragadható meg a személyiségetika lényege?

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a személyiségetikák legfőbb alapértéke az autenticitás. Ez abban áll, hogy a jó-rossz fogalompárt – amely a morálfilozófiák értékorientációjának elsődleges kategóriája –, az autentikus-inautentikus fogalompár váltja föl. A kierkegaard-i és a nietzschei személyiségetika egyértelműen világít rá, hogy a jó és rossz etikai kategóriák tartalma teljességgel relatív, kultúra- és korfüggő, tartalma éppen ezért megragadhatatlan. Az autenticitás tartalma ugyanakkor arra utal, hogy az ember önmagát mint tisztességes embert választja, s döntéseit ennek fényében hozza meg, így egzisztál. Persze kérdéses, hogy miként is lehet megragadni a tisztességes ember fogalmát, hiszen nincs pontos meghatározása a fogalomnak. Annyit azonban mondhatunk – s ez nem kevés –, hogy *a tisztességes ember fogalma*

3 Heller Ágnes: Személyiségetika. 11.

az a morális abszolútum, amely a személyiségetikákban létrehozza egy-egy pillanatra a morál és az igazság intim kapcsolatát. Meg kell itt jegyezni, hogy egyetlen modern morálfilozófia létezik a személyiségetikán kívül, amelynek morális abszolútuma van, s ez Kant etikájának kategorikus imperatívusza.

A tisztességes ember fogalma mint morális abszolútum egy olyan belső tartalomra utal, amely nem univerzális felelősségvállalás – mint a kategorikus imperatívusz –, hanem egy egzisztenciális választás következménye. Aki egzisztenciálisan választ, az tudja, hogy választása nagyon is esetleges, hogy nem tudhatja előre, hogy a jó vagy a rossz közül választ, de abban biztos, hogy a döntés felelősségét halogatni tisztességtelen. Éppen ezért az egzisztenciális választás esetében az elhatározás szenvedélyességén, mélységén van a hangsúly, nem az eredményén. Kierkegaard ezt így fejezi ki: „... a választásnál nem annyira az a fontos, hogy a helyeset válasszuk ki, hanem sokkal inkább az energia, az a komolyság és pátosz, amellyel választunk. A személyiség éppen ezekben a dolgokban nyilvánítja ki a maga belső végtelenségét, így szilárdul meg”.⁴

Kierkegaard nevéhez fűződik a személyiségetikának egy olyan variánsa, amelyben az egyén nem támaszkodhat sem filozófiára, sem vallásra, sem etikai szabályra vagy normára, mert itt egyszerűen magának a választásnak van etikai tartalma. Kierkegaard számára maga Isten a vágyott támasz, de mint vallja, Isten nem objektum, amelynek visszaható ereje van, Isten szubjektum, s így csak a bensőségesség szenvedélyének erejénél fogva lehet jelen a hitben.

Nietzsche esetében némiképp más a helyzet. Az általa képviselt úgynevezett „tisztá személyiségetika” nem a döntésre, a választásra helyezi a hangsúlyt, hanem a személyiség önkibontakoztatására. „Mit jelent azzá lenni, amik vagyunk?” – írja az Ecce homóban.⁵ Vagy a Zarathustrában: „Légy azzá aki vagy!”.⁶ Mindkét mondatnak adható egy olyan értelem, amely szerint valamenynyien embernek születünk ugyan, de ez csupán egy lehetőség. Emberré válni feladat és halálos kötelesség. Ugyanakkor elvileg lehetséges egy másik variáció is, egy olyan értelemadás, amely szerint, ha a legfontosabb feladat a bennem lakozó erők kibontakoztatása, akkor az éppenséggel lehet negatív is. Akkor egy teljhatalmú diktátor éppen úgy megfelelhetne a követelményeknek, mint aki a lelkiismeret és a tisztesség belső hangját követi. Éppen ezért fontos hangsúlyozni, hogy a személyiségetika elkötelezettjei számára a legfőbb érték az autenticitás és a tisztesség. Nietzsche hangsúlyozta is a tisztesség, az alázat, az áldozat és az igazlelkűség fontosságát. A Zarathustrában így ír erről: „Magános, az önmagadhoz vezető utat járod! Önmagad mellett vezet utad és hét ördögöd mellett. (...) Kell, hogy magad égesd el magad tulajdon lángodban: hogyan akarsz újjászületni, ha nem levél előbb hamu?”.⁷

4 S. Kierkegaard válogatott írásai. Gondolat, Bp., 1982. 201.

5 F. Nietzsche: Ecce homo. Bp., Göncöl, 5.

6 F. Nietzsche: Ím így szól Zarathustra. Bp., Grill, 1908. 319.

7 Uo: 84.

3.

A személyiségetika paradigmaticus eseteiként is felfogható kierkegaard-i és nietzschei megközelítésnek van hazai követője. A magyar Hamvas Béla etikai vonatkozásban Kierkegaard és Nietzsche nyomdokain haladt, sajátos módon ötvözi a két klasszikus morális tanításának leglényegesebb vonásait. Arra a kérdésre, hogy miképpen formálhatná személyiségét a tisztességes ember maximájának szigorú, ámde íratlan szabályai szerint, Hamvas újra és újra keresi a választ. Meggyőződése szerint a lélek legmélyén elrejtve-elfeledve mindenki-ben él a tisztességes ember képe, s ez megteremti a lehetőségét annak, hogy az autenticitásra való törekvés kiben-kiben felébreszthető legyen. Hamvas életművét felfoghatjuk a személyiségetika egyik paradigmaticus eseteként is. Személyiségetikájának egyik központi fogalma a személyes életgyakorlatra vonatkoztatott *realizálás*-fogalom. A realizálás mint egzisztenciális létfeladat Hamvas szerint egyrészt összerendeződés a szétszórtságból, s ezt *reintegráció*-nak nevezi, másrészt az eredeti normális állapot helyreállítása, amit *renormalizálás*-nak hív, harmadrészt önreflexív visszafordulás önmagamra, amit pedig a *metanoia* fogalmával azonosít.⁸ Hamvas személyiségetikája abból a szempontból is érdekes, hogy írásain keresztül konkrét hamvasi életgyakorlat, valódi példa áll előttünk. Az önmagával szemben támasztott követelményeket tanulmányozhatjuk írsaiban, rendre megfogalmazza, hogy hiteles, tisztességes, valódi kíván lenni. A kimondott szóval lépést szeretne tartani, s a beválthatatlan szavakat igyekszik nem kimondani. Ez szinte teljesíthetetlenül szigorú morális követelmény. Hamvas érezte ezt, s talán épp ezért készített halála előtt hét évvel egy öninterjút. Ebben az öninterjúban – amelyet szándékosan az önleplezés és önfeltárás eszközeként használt – szinte Nietzsche Ecce homójához hasonlatosan jár el. Önmagának teszi fel a kérdéseket, s ezt sokkal tisztességesebbnek találja, mintha más kérdezné: „*Kérdéseim, amelyeket önmagamnak kívánok feltenni, realisabbak, mintha azokat újságíró tenné fel. Az interview igazság-műforma, de abban az alakban, ahogyan használatos, áldialógus, (...) ügyefogyott és indiszkrét. (...) komolysága csak annak van, amikor valaki érzékeny helyet érint, ahol az ember magát a legkevésbé sem biztosította*”.⁹ A kérdéses során Hamvas kinyilvánítja saját belső szabadságát, kellően magasztosan és szenvedélyesen teremti meg az önkikérdezés feltételeit. Kant az ilyen magatartást az ítélőerő-konceptió értelmében vett alázatnak nevezi, amely mozzanatnak csak akkor van értelme, ha az önkikérdezés processzusa a lelkiismeret belső ítéletére hallgat. A lelkiismeret itt affirmatív, s egyben önkritikai, hiszen minden tanúsítás-megerősítés, minden önigenlés öniróniával egészül ki, s azon a szent elhatározáson nyugszik, hogy a lelkiismeret fog mértéket szabni a mondani-való igazságának.

8 Vö: Hamvas Béla: Mágia szutra. Életünk, Szombathely, 1994. 268.

9 Hamvas Béla: Interview. In: Hamvas Béla Patmosz I. Életünk, Szombathely, 1992. 238-239.

Saját maga számára két alapvető kritériumot fogalmaz meg, s ez a két kritérium egyben személyiségtikájának legfőbb tartópillére is. Az egyik a „*transzparens egzisztencia*”, a másik az „*univerzális orientáció*” követelménye. A transzparens egzisztencia követelménye szerint az embernek szüntelenül törekednie kell a nyitottságra, a „fedetlenségre”. A fedetlenséggel Hamvas a megszólíthatóságot kívánja érzékeltetni, nevezi „átvilágított életrend”-nek is, illetve „parabola lét”-nek. „Életem legnagyobb erőfeszítése – írja –, *hogy az örök ismétlés körét parabolává tudjam szétfeszíteni.*”¹⁰ A parabolalét hasonlata igen találó. Ha ugyanis megjelenítünk szemünk előtt egy elképzelt koordináta-rendszerben egy parabolát, látni fogjuk, hogy a parabola csúcsa a horizontális és a vertikális irány metszéspontjában van, két szára pedig, mint két kitárt kar nyitott az univerzum felé. Ez a nyitottság azonban épp a legnagyobb kiszolgáltatottság és sebezhetőség állapota is. Az univerzális orientáció az egyetemes tájékozódás állandó igényét jelenti, tekintet nélkül autoritásra és uralkodó intellektuális tendenciákra. A tájékozódás igénye Hamvasnál alapvető követelmény. A szüntelen keresés irodalomban, filozófiában, vallási tanításokban és művészetekben, egyetlen cél érdekében történik, hogy a legfontosabb tanulságokat alkalmazni lehessen az egyéni életvezetésben. Ezt szolgálja az úgynevezett *metafizikai hagyomány* tanulmányozása és alkalmazása is. A két kritérium – a nyitott létezés és az állandó tájékozódás – Hamvasnál összekapcsolódik, és együttes feltétele az autentikus egzisztencia realizálási kísérletének. Ennek alapján fogalmazza meg szinte mottószerűen, hogy semmit sem ér műveltség, ha korrupt életrend tartozik hozzá.

4.

A *realizálás* Hamvasnál egy olyan éber egyéni életgyakorlatot jelent, amely nincs tekintettel sem erkölcsi normákra, sem konvenciókra, sem tekintélyre. Az egyedüli kapaszkodó csupán a revelációértékűnek tekintett művek sora, s az autenticitást alapul vevő egyes szent könyvek egybecsengő morális tartalma. Hamvas egyszemélyes etikája ezért eredményezi a „kivétel a többi” életérzését. Ezt Hamvas arlequini attitűdnek nevezi, hiszen aki az uralkodó intellektuális tendenciákra merőlegesen áll, az a többi szemében vagy örült vagy bohóc. A realizálás fogalma ezért mint egy személyiségtika kulcsfogalma a különös kategóriája alá rendelt egyéni választás eredménye. Hamvas-arlequin Kierkegaard-hoz és Nietzschehez hasonlóan saját lelkiismeretét követi, normák és erkölcsök felett álló ember, de egyúttal az is igaz, hogy senki mást nem rendel saját erkölcsé alá. Elődeihez hasonlóan mégis moralistának nevezhető, mert ő is a morál ellenében a morálért emel szót. A személyiségtika elkötelezettjei abban is nagyon hasonlóak, hogy megvetik az inautentikus tömeglétet, viszolyognak a filozófiai és teológiai rendszerektől, a metafizikai spekulációtól,

10 Hamvas Béla: *Silentium*. Titkos jegyzőkönyv. Unicornis. Vigilia, Bp., 1987. 194.

a hazugságtól, a képmutatástól, az indiszkréciótól, megvetik a korrupciót és az álszent polgári szokásokat. Kellemetlen alakok, akiket mind a mai napig egymásnak ellentmondó módon értékelnek, akik épp azáltal ragadnak magukkal, hogy etikájuk a példa erejénél fogva hat. Heller Ágnes ezt csábításnak hívja: „A csábítás a nagyszabású egyéniség karizmájában rejlik, ami az utánozhatatlanság utánzására hív fel”.¹¹ Hamvas Béla mint egy egyszemélyes etika elkötelezettje műve beteljesítésén fáradozik. Az Életmű című írásában a következőket találjuk: „Az embernek önmagából művet kell alkotnia, hogy az örökben, abban éljen. De a műnek nyitva kell állnia, hogy aki be akar lépni, befogadja. A művet meg kell különböztetni a mutatóvántól. Az életet élvezni, ugyanakkor a művet felépíteni, ilyen nincs”.¹²

Az eddigiek alapján egy lényeges kérdés rajzolódik ki: Miképpen lehet az ember életét művé formálni? Vagy másképpen fogalmazva: Lehetséges-e realizálni a normális, az ép, a tisztességes ember ideáját? Hamvas erről számos írásában szól. Az *Egy költő apológiája* című esszéjében éppen arról ír, hogy az ember léte lehetőség szerinti lét. Szinte megismétli Kierkegaard-t, amikor arról beszél, hogy a lehetőség több, mint a valóság, magasabb rendű, felette áll. Amikor az ember „önmagát nem saját valóságába helyezi, hanem – e valóságtól bizonyos távlatban áll – saját létének valósága helyett csak létének lehetőségét tartja fenn” –írja.¹³ A lehetőség szerinti lét sokkal nehezebb, mint a valóság szerinti. Erre már Kierkegaard is rávilágított. Az ilyen ember úgy él, mintha minden pillanatban az ő vállát nyomná az egész emberiség minden bűne, mintha mindenkiért felelős lenne. Ezért mondja azt Hamvas, hogy „realizálni annyit tesz, mint a szétterített létet, az időt, a lehetőséget, az egzisztenciát a tömör egyetlenségbe, a létezőbe, a valóságba, az esszenciába visszaemelni”.¹⁴ S itt adódik a személyiségetika problematikája is. A nehézség abból adódik, hogy cselekedeteinkben, gondolataink és elhatározásaink megvalósításában nem vagyunk egyedül. A cselekvés során soha nem hagyható ki a „másik ember”, illetve az a történelmi-társadalmi háttér, amely a cselekvés közege. Aki minderre nincs tekintettel – márpedig a személyiségetika elkötelezettjei ilyenek –, az a többiek szemében összeférhetetlen, „kellemetlen alak”.

5.

Összegezve elmondható, hogy a személyiségetika elkötelezettjei szabadon és kritikusan viszonyulnak a normák és szabályok világához. Az erkölcsi univerzálék – Nietzschevel szólva – csak a „minden érték átértékelése” fényében értelmezhetőek számukra, kötelező érvényük irreleváns. Az igazodási pontokat nem pusztán a jó

11 Heller Ágnes: Nietzsche és a Parsifal. Századvég, Bp., 1994. 11.

12 Hamvas Béla: Patmosz II. Szombathely, 1992. 174.

13 Hamvas Béla 33 esszéje. Bölcsész index. Bp., 1987. 243.

14 Uo.

és rossz értékorientációja alapján, hanem az autentikus-inautentikus fogalom pár vonatkozásában keresik. Az autenticitás tartalma ugyanis a tisztességes ember fogalmát tételezi, s ez a fogalom – mint morális abszolútum –, alapja lehet az igazlelkű cselekvésnek. Ahogyan már fentebb szó volt róla, a tisztességes ember mint elérendő cél egzisztenciális választás következménye, nem pedig univerzális felelősségvállalásé. Az egzisztenciális választással önmagunkat választjuk, önmagunkat mint tisztességes embereket, de a választással egyúttal emberi kötelekeket, együttműködési formákat is érintünk. Ez gyakran súrlódásokat, nehézségeket eredményezhet a személyiségetika elkötelezettjeinek, s próbára teszi a lelkiismeretet is. Nincs értelme ugyanis tisztességről beszélni, ha a választás következménye a másikon való átgázolás. Ez a probléma nehezen feloldható, s a „másik” számára nem mindig elfogadható.

A személyiségetika elkötelezettjei – miközben érzékenyen reagálnak a világra és mások gondolkodásmódjára – elsősorban mégis önmagukban keresik az erkölcsi támpontot, az igazságosság erényét önmagukon kívánják gyakorolni. Úgy gondolják, hogy a normák és szabályok mulandó világában egy magasabb minőséget képviselnek, s ha az autenticitás szellemében cselekszenek, akkor automatikusan eleget tesznek az igazságosság kritériumának. A személyiségetika elkötelezettjeit a tisztességes ember moráljának igazlelkűségéből fakadó „ön-felülmúlás” jellemzi.

Már az eddigiekből is látszik, hogy milyen szorosan kapcsolódik a személyiségetika a morálfilozófiához. Viszonyukat leginkább egy hasonlattal lehet megvilágítani, miszerint a morálfilozófia az a wittgensteini létra, amelyet „el kell dobní”, miután feljutottunk rajta. Mint már jeleztük, a morálfilozófiák a jó és a rossz értékorientációja jegyében teszik fel a kérdést: Mit kell tenniük az embereknek? Válaszaik általános érvényűek és normatívak. A személyiségetikák ezzel szemben egyes szám első személyben kérdeznek: Mit kell tennem? A személyiségetika elkötelezettjének döntéséhez egyedül kell megtalálnia a választ a normák és szabályok mankója nélkül. S ha érvényesnek tekintjük mindazt, amit fentebb a „ kozmikus esetlegesség élményéről ” mondtunk, akkor az erkölcsiség jegyében élni vágyó ember számára nem is marad más, mint a személyiségetika az összes ellentmondásával és nehézségével.

Arra a kérdésre, hogy az etikatanárok képzésében érdemes-e etikát tanítani a személyiségetika bemutatása nélkül, a válaszom egyértelmű nem. Az erkölcs elmélete hiányos a személyiségetika nélkül. A tisztességes ember maximájának követelményére adott válaszokkal, a személyiségetika egyes paradigmatis eseteinek bemutatásával lehet és kell illusztrálni a személyiségetikát. Kierkegaard, Nietzsche és Hamvas Béla ide vonatkozó írásai alkalmasak erre. Ők és a személyiségetika más elkötelezettjei a példa erejével meggyőzően tudnak hatni.